

Международни отношения

ЕВРЕИТЕ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ (1492-1948)

Васил Михайлов

Балканите са най-типичното олицетворение и доказателство за кървавото съперничество на империалистическите сили за световно господство. Всеки голям конфликт между Великите сили неминуемо въвлича и Балканите. Бурето с барут, което поставя началото на Първата световна война, избухва именно на полуострова. Втората фаза на Втората световна война понася и балканските страни във водовъртежа на най-мощния и кървав международен военен конфликт в историята на човечеството.

Победата за Антантата през 1918 година представлява победа както за Западна Европа, така и за утвърждаването на модела на националната държава. Три мощни империи, които в продължение на векове играят водеща роля в Евразийския регион, се разпадат. Държавите от Централна и Източна Европа възприемат парламентарното управление и капитализма в очакване на просперитет и стабилност. Етническата принадлежност, националното съперничество и тяхното отражение в политиката продължават да характеризират балканската история. През XIX век политическите събития показват, че империалистическият модел на управление не успява да се справи с етническите стълкновения. През XX век пък политическият национализъм се проваля в опитите си да постигне стабилност в региона. Идеята за национално самоопределение не успява да утвърди балкански граници, които да служат на нуждите на всички етнически групи. На някои от тях е отказана автономия (унгарците в Трансилвания, поставени под чуждата румънска власт). Други етнически малцинства са признати като отделни групи от населението, но им е отказана автономия от същите балкански страни, които до неотдавна са се борили за своята независимост. Пример за това са евреите. В епохата на националните държави те остават без граници и без политическо самоуправление.

Юдаизмът и евреите

Юдаизмът като религия е най-важният елемент от еврейската цивилизация. Благодарение на осъзнатата религиозна избраност и особено

предназначение на своя народ, евреите успяват да оцелеят в условия, при които не един път загубват националнополитическата си идентичност.

Изключително важно значение в юдаизма заема вярата в богоизбраността на еврейския народ. Според тях Бог е избрал от всички народи на света еврейския, за да може, като приеме Откровението, да изиграе централна роля в спасението на човечеството. Обособеността на евреите и предаността им към Божия закон се разглеждат като условия за запазването на чистотата и силата на народа, необходими за изпълнението на неговата мисия – да утвърдят истината за Божия закон, да учат човечеството с проповед и със своя пример. По този начин според тях на земята ще възтържествува божествената истина и човечеството ще излезе от състоянието, в което се намира. Вярата им, че са богоизбрани, изиграва важна роля в съхранението на еврейския народ в най-тежките му преживявания. Това обаче поражда омраза и ненавист сред останалите народи.

Любовта към Бога за евреите е първото задължение на човека. Човекът, създаден по Божи образ, трябва да запази и защити своето и чуждото достойнство. Всички хора са равни и в равна степен имат право на свобода и справедливост. Тази черта на манталитета на евреите им помага в запазването на идентичността им.

В числото на добродетелите, които юдейската традиция смята за задължение на всеки човек, влиза и благотворителността. Тези, които се нуждаят от помощ, се считат за достойни да я получат. В юдаизма се смята, че милостинята не е просто състрадание, а форма на съществуване на справедливостта, възстановяване на това, от което хората са се оказали лишени в резултат от несъвършенството на обществото. Семейството в юдаизма пък се смята за крайъгълен камък на обществения живот. Сплотеността в семейството намира своето отражение и в способността на еврейския народ да се консолидира около идеята за собствена национална държава.

Юдаизмът като начин на живот се нуждае от ритуали. За евреите всеки ритуал напомня за мястото на Бог в живота им. Религиозната практика се разглежда като дисциплина, помагачка да се усъвършенства характера на всеки, като форма на наставление. Тя дава на евреина възможност да преживее отново опита на своя народ и с това засилва неговата преданост, начин е за оцеляване на народа и за запазване на вярата. Всички тези обичаи, следвани и изпълнявани с особена строгост, показват почитта, с която еврейският народ се отнася към вярата си и към своя произход, и изключителната отдаденост на евреите към запазване на тяхната идентичност и уникалност.

Произход на балканските евреи

Малка част от евреите са живели на Балканите още от Древността. Повечето пристигат много по-късно, при това от Западна Европа. През Средновековието европейската еврейска общност е разделена на сефаради и ашкенази.

Сефарадите са изгонени от Испания след 1492 година, след като маврите са разгромени и в католическа Испания е установена непоносимост към религиозните малцинства. Едиктът за експулсирането на испанските евреи е подписан от Фернандо Арагонски и Изабела Католическа в двореца Алхамбра на 31 март 1492 г. Той обаче става публично достояние едва в началото на месец май същата година, за да изненада богатшите и да им попречи да изнесат парите си. Текстът на закона дава на всички евреи в страната три месеца да изберат между напускането в мизерия и лишения, и покръстването и отричането. Деветдесет дни, за да променят – било страната и съдбата си, било вярата и начина си на живот. Декретът за експулсиране е истинска травма за еврейското население.

Макар и прогонени от Испания, те запазват своя испанско-еврейски говор, известен като джудезмо. Мнозина от тях запазват и собствените си имена, които имат в Испания и Португалия. Османските мюсюлмани пък се отнасят към евреите с благоволение – като с народ, който е част от монотеистичната традиция, която евентуално довежда до приемането на исляма. Османското владичество предлага на евреите известна степен на религиозна свобода, докато това липсва в християнска Европа. Така много от прокудените сефаради се заселват в Османската империя, най-вече в пристанищните градове като Дубровник. Някои евреи стават влиятелни съветници на султаните. Когато турците завършват завладяването на Балканите, сефарадите започват да се заселват и в по-големите градове.

Евреите, приети сравнително добре в рамките на Османската империя, обаче попадат в един свят, доминиран предимно от исляма. Изоставането на този свят се отразява и на развитието на сефарадските общности. Лидери на световната еврейска общност стават ашкеназите, населяващи Централна и Източна Европа.

Ашкеназите също идват в Източна Европа като жертви на преследване. Много евреи, дошли на Балканите от север и северозапад, са потомци на бежанци, прогонени от англичаните, французите и германците. Те се преселват на изток в Полша и в Литва. Малък брой ашкенази живеят по това време на Балканите, като положителните им отзиви от условията на живот привличат още представители на еврейската общност. Развиват собствени обичаи и закони, което ги разграничава в определена степен от сефарадите. Стигат включително до създаването на собствен език – идиш,

възникнал като комбинация от немски диалекти в райони със славянско и еврейско влияние.

Романьотите пък, наричани понякога византийски евреи, са старо еврейско население в рамките на Източната римска империя, откъдето произхожда и името им. Основният поток романьоти се заселва по тези земи след обсадата и превземането на Ерусалим. След заселването на сефарадите от Испания по тези земи през 1492 година, романьотите са асимилирани от по-богатата и многобройна еврейска общност. По обичаи романьотите са отличават много от сефарадите и се доближават до италианските евреи. Прословутият еврейски квартал в Търново от времето на Второто българско царство е обитаван от романьоти, като към тази еврейска общност спада и българската царица Теодора – майка на последния цар, управлявал старопрестолния град – Иван Шишман.

Балканските евреи преди Първата световна война

Първите евреи се появяват на Балканите още през II век след завладяването на земите им от Рим. Тези евреи се наричат романьоти. През българското Средновековие те са съсредоточени в отделни квартали на някои от големите градове на страната. Сред тях има както много богати, така и бедни и отритнати хора. Истински големият приток на евреи към българските земи обаче започва след 1492 г., когато са прогонени от Испания. Тогава именно турският султан разрешава на бежанците да живеят в Османската империя, като към тях се отнася с толерантност както самата власт, така и въобще цялото население на полуострова. Това са сефарадите, чийто език произхожда от испанския и които съставляват над 90 % от българските евреи. Освен тях по-късно в България се преселват и ашкенази. За разлика от сефарадите, те са посрещнати с неприязън, която с времето постепенно изчезва. Някогашните романьоти пък се претопяват безследно между тези две групи.

Във възродената българска държава в края на XIX и началото на XX век евреите живеят предимно в по-големите градове. По-големи капиталисти има само в София, в Пловдив и (най-много) в Бургас. Евреите са дюкянджии, сарафи и амбулантни търговци, но има също и много занаятчии, та дори и хамали. Голям брой евреи вземат присърце идеалите на Българското освободително движение. Имайки еднакви граждански права, гарантирани от Търновската конституция и международните спогодби, евреите в освободена България се радват на религиозна независимост. С изключение на политиката, те имат достъп до всяка страна на живота в страната. Така например Парламентът отказва да признае избора на евреина Петър Габе – баща на поетесата Дора Габе – за народен представител и го заменя с християнин. Евреите в България развиват икономическа, благотворителна, образователна, културна и други дейности

посредством своите институции и организации. Ционизмът като национално движение се разпространява рано в страната и има много организирани последователи. Евреите се държат като лоялни граждани, които не само че се бият и умират в редиците на българската армия, но взимат и активно участие в различни сфери на обществения живот на страната. Те формират силна общност – публикуват книги, вестници и списания, издигат синагоги, организират спортни клубове, училища, библиотеки, болници. При освещаването на Софийската синагога през 1909 година присъства не само целият държавен елит, но и самият цар Фердинанд.

Както в България, евреи са живели и в гръцките земи от Средновековието. След експулсирането им от Испания през 1492 г. една сефардска група се заселва в Солун, където се съсредоточава основната част от гръцките евреи. Евреите в Солун са не само търговци, но навлизат и във всички части на икономическата структура. Те са работници, длъжностни лица, банкери и индустриалци. До началото на XX век сефардските евреи в Солун доминират над търговската и културната дейност в града. Пристанищният град се превръща в индустриален, финансов и културен център на Балканския полуостров, в център на търговията с тютюн, в която сфера господстващи са евреите. Гръцките евреи обаче не са активни в гръцкото национално възрождане и ревностната етническа основа на гръцката държава по-късно ще доведе до проблеми за тях.

В областите, които по-късно съставляват Югославия, има много помалобройно еврейско население от Унгария или Румъния – по-малко от 70 хиляди души в началото на XX в. Евреите ашкенази пристигат в хърватските земи през XIX век и приличат много на техните унгарски събратя. В сръбските земи пък еврейската общност е създадена от сефардски имигранти по време на османското владичество.

В Румъния се заселва най-голяма част от еврейското население на Балканите. Румънците гледат на евреите като на чужд елемент, който не може да бъде асимилиран, и това е многократно експлоатирано от румънските националистически водачи. Еврейското население в Румъния идва в княжеството след 1800 година, движещо се на юг от Руската империя. По тази причина Молдова по това време е център на еврейския живот. Когато се утвърждава румънското самоуправление през XIX в., жителите, принадлежащи към други етноси, все още не са добре дошли. В румънската конституция от 1866 г. натурализираното гражданство е ограничено до чужденците християни. Когато през 1878 Румъния става независима, Великите сили я принуждават да преразгледа натурализацията, но парламентът налага строги изисквания – за да придобият гражданство по натуралитет, кандидатите трябва да чакат десет години, а след това е необходим индивидуален акт на парламента за всеки отделен кандидат. В

резултат на това до 1899 г. само 4 хиляди от 250-те хиляди евреи в Румъния стават граждани на държавата. Евреите без гражданство не могат да заемат обществена длъжност, нито да гласуват и да притежават земя. Така те са принудени да поддържат социален и икономически статус, който напълно се отличава от този на мнозинството румънци. Този факт добавя и социално-икономическо напрежение до очевидните религиозни и езикови различия. Тъй като нямат собствени ферми, повечето евреи живеят в градовете в Румъния. 40 % от градските жители през 1899 година са евреи. Дори онези, които живеят в селските райони, работят като икономисти за големите земевладелци или като търговци. Тези търговци функционират също като кредитори при липса на банки или други източници на кредит. Това довежда до търкания между румънските селяни и техните еврейски съседи.

Версайската система и договорите за защита на малцинствата

С мирните договори, белязали края на Първата световна война, на Балканите се очертава ново териториално и етническо статукво. Характерен белег на новата геополитическа балканска карта е дисхармонията между държавните граници и етническата територия. Водещо място в международните структури, натоварени с правното регулиране и фактическото съхраняване на новия ред, има Обществото на народите. Международната организация обаче не допуска никаква промяна в териториалното пространство на Балканите в периода между двете световни войни. Тревожните отношения между балканските правителства и народи се определят не само от загубите на национални територии, но и от наличието на един от най-болезнените проблеми – малцинствения. При ненарушимостта на статуквото той става практически трудно решим. Опитите в тази насока от страна на ОН не дават ефективни резултати. Причините за това се крият както в обективната геополитическа ситуация в онзи момент, така и в някои от реалните действия на организацията.

Творците на Версайската система от мирни договори съзнателно и целенасочено облагодетелстват едни държави за сметка на други. Същевременно те виждат, че държавните граници, които налагат в Европа, и на Балканите включително, далеч не съвпадат с етническите граници. Като компенсация на останалите под чужда власт и онеправдани етноси дават т.нар. Договори за защита на малцинствата.

Задачата да следи за спазването на Договорите за защита на малцинствата и за онези клаузи от мирните договори, които третира малцинствената материя, поема Обществото на народите. Политиката на ОН по една от най-болезнените теми на Балканите – малцинствената, има особено място в мироподдържащата роля на организацията. Инструментарият за закрила на малцинствата се развива постепенно.

Двата органа, натоварени да осигурят прилагането на гаранциите на малцинствата, са Съветът на ОН и Постоянният състав на Международния съд в Хага. Защитата на правата на еврейския народ на полуострова също влиза в задълженията на балканските държави: освен инородното население, населявало по-рано териториите на съседни държави, и посегателството върху правата на евреите следва да подлежи на контрол от страна на ОН. Особено изострено е вниманието на организацията към антисемитската политика на балканските правителства и на първо място към антисемитската политика на Кралство Румъния. За периода 1919-1939 г. в Секретариата на ОН са получени 81 петиции срещу антимащцинствената политика на Румъния. Мнозинството от тях са изпратени от българите в Южна Добруджа, от унгарците в Трансилвания и от редица европейски и световни еврейски организации.

Договорите за защита на малцинствата не се разработват въз основа на принципа за самоопределение на народите. Те не засягат въпроса за политическите интереси на малцинствата, не предвиждат нито автономия, нито провъзгласяване на независимост. Обемът на правата на гражданите от малцинствените групи е твърде ограничен, неопределен, неясен, много от правата са определени общо и не задължават никого с нищо. Договорите не допускат никаква форма на съпротива, като единствена форма за разглеждане на малцинствените проблеми и оплаквания се предвижда петицията.

Много често правителствата на многонационалните държави, където нарушението на правата на малцинствените общности е практика, се противопоставят на решенията на ОН или провалят процедурата по проучване на конфликтните случаи. Документите, уреждащи процедурата по закрилата на малцинствата, са механизъм, утвърден от ОН, който не е задължителен. Исканията за императивност на решенията на Съвета на ОН по малцинствените въпроси не се превръщат в правна норма. Споровете по приложимостта на системата не спират през целия междувоенен период.

Съдбите на балканските държави, в това число и на големи групи хора, останали извън отечеството, се диктуват от глобалните интереси на световната и на европейската дипломация и най-често не са синхронизирани с националните интереси на народите от полуострова. Инструментариумът, изработен и приложен от ОН, е неефикасен и като теория, и като практика. Това дава основание на новосъздадените многонационални държави да отказват да изпълнят поетите международни задължения относно живеещите на тяхна територия малцинства.

Политиката на отделните балкански държави към инородното и иноверското население на собствена държавна територия би могла да се характеризира с понятията прогонване и асимилация. След Първата световна война многобройното инородно население получава статут на съответни малцинства по силата на Версайската система от мирни

договори. Югославия, Румъния, Гърция и Турция обаче не признават наличието на никакви малцинства на своя територия. Тяхната политика към инородното им население е подчертано националистическа, великодържавно-шовинистична и асимилационна. Изключение от това положение прави България. Тя не приема Версайското статукво като окончателно. Компактни маси българи остават в пределите на чужди държави и тя се стреми да ги защити от денационализация на основата на малцинствените договори на Версайската система. Целта е да се предотврати обезбългаряването на териториите, към които тя продължава да има аспирации – Източна и Западна Тракия, Македония, Южна Добруджа и Западните покрайнини. Но който иска права за свои малцинства на чужда територия, трябва да държи сметка за принципа на реципрочност и да дава права на чужди малцинства на своя територия. И България започва да прилага договорите за защита на малцинствата по отношение на гърци, евреи, каракачани, румънци, руси и турци на своя територия.

Балканските евреи в междувоенния период

През 20-те години на XX в., когато България изпада в двукратно вътрешно кръвопролитие, евреи има и в двата противоборстващи лагера. Един от комунистическите атентатори в църквата “Света Неделя” в столицата е евреинът Марко Фридман. Сред жертвите на атентата пък е евреинът Йосиф Хербст – известен журналист, който става първият директор на Българската телеграфна агенция. През 1934 г. в България има около 48 хиляди евреи. 95 % от тях живеят в градските райони, като половината от общия им брой – в гр. София. Евреите не са изцяло включени в националния живот, но са успешни в бизнеса. Като цяло евреите в България живеят отделен живот, но без натиск и предразсъдъци от останалото население. Местните ционистки групи са активни и създават добра алтернативна образователната система, финансирана главно от еврейската общност. Засилването на антисемитизма в България започва едва с проникването на нацистка Германия на Балканите. Основни врагове на българските евреи през междувоенния период са крайно дясната фашистка организация “Ратник” и младежкото фашистко движение “Бранник”, които копират вижданията и действията на чуждите антисемитски организации. Българското общество обаче се отнася с безразличие към дейността им.

В Гърция климатът на националния шовинизъм създава проблеми за евреите в годините между двете световни войни. От 1923 г. евреите са отстранени като избиратели от политическия живот. През 1930 година е забранено на всички гръцки граждани да посещават чуждестранни начални училища. Недоволството от еврейския просперитет довежда до бойкот на

магазини и няколко погрома. Еврейски район на Солун е опожарен през 1931 г. Диктатурата на Метаксас обуздава този вид размирици, но не успява да повлияе на ненавистта към евреите. През 1939, когато войната започва, в Гърция живеят около 72 хиляди евреи, като 50 хиляди от тях са в Солун.

Следвоенна Югославия включва в пределите си както сефарадски общности на юг, така и ашкенази на север. Преброяването през 1931 година показва 26 хиляди сефаради, 39 хиляди ашкенази и 3 хиляди православни евреи. Евреите живеят най-вече в градовете и се занимават с бизнес и търговия. Някои хърватски евреи са видни юристи, лекари и банкери. Антисемитизмът се среща в райони в близост до австрийската граница, но евреите винаги са били в добри отношения със сръбската държава и това продължава между двете световни войни в рамките на Кралство Югославия. През 1929 г. специален закон за религиозната общност на евреите гарантира на еврейските общности държавни субсидии. През 1938 година евреите са около 71 хиляди. През октомври 1940, в резултат на засиленото германско влияние на Балканите, евреите загубват своя равен статус. Въпреки това до нацистката инвазия през 1941 година не се наблюдава физически тормоз.

След Първата световна война евреите в Румъния продължават да изпитват предубеждението на околните. Чуждият натиск обаче принуждава Румъния да предостави на своите еврейски жители пълно гражданство и граждански права след пренаписването на конституцията през 1923 г. Когато Бесарабия и Буковина са прехвърлени на Румъния от Русия, еврейското население се увеличава. През 1930 година румънските евреи са около 800 хиляди, като 70 % от общото население живеят в селата, а 70 % от евреите живеят в големите градове. Антисемитизмът става основна характеристика на румънския фашизъм.

Проникването на Германия на Балканите

През 30-те години главен въпрос на международната политика става този за фашизма, агресията и войната. През призмата на този въпрос се пречупват всички останали проблеми, а отношението към формиращите се военно-политически групировки в Европа се превръща във водораздел между различните общественно-политически сили и течения в обществото. Станала свидетел на непрестанно проявяваната слабост от страна на Англия и Франция и отчитайки засилващата се мощ и агресия на Германия, балканската общественост, профашистка и прозападна, до голяма степен възприема линията на непредизвикване на фашистките сили.

Германия има своите стратегически интереси в региона още от Берлинския конгрес. Когато страната се съвзема от икономическата криза, в която изпада след Първата световна война, тя показва, че е запазила

визията си за Балканите и е готова да се бори при евентуална подялба на сферите на влияние. В стратегическите ѝ планове Югоизточна Европа присъства като арена за разширяване на германското влияние на изток. Германия все повече заема важно място като търговски партньор на балканските страни, а германски банки и кредити се включват във финансовия живот на тези страни.

Успехите на германската експанзия на изток и югоизток през 1937-1938 година се обуславят не само от мюнхенската политика на западните сили. Голямо значение придобива и поведението на малките държави от Средна и Югоизточна Европа, които, макар и непосредствено заплашени от хитлеристката агресия, заемат напълно благоприятна за Германия позиция.

Аншлусът на Австрия и Судетската криза от 1938 г. засягат пряко и две балкански държави – Югославия и Румъния, като членки на Малката Антанта. Югославият лидер Милан Стоядинович декларира, че страната няма да се присъедини към никакъв блок и няма да приеме никакви задължения, насочени против Германия. По повод на германското нахлуване в Австрия югославското правителство обявява, че австрийският въпрос е чисто вътрешен въпрос на “германския народ”, който не засяга Югославия. Благоприятна за Германия позиция страната заема и по отношение на Мюнхенското споразумение.

Примерът на Югославия се следва и от Румъния. След прекратяването на преговорите със СССР за съюзно сътрудничество и предоставянето на коридор на съветските войски през румънска територия в случай на необходимост за оказване на помощ на Чехословакия, укрепва полско-румънското сътрудничество на антисъветска основа и настъпва процес на сближаване с Германия. Всичко това дава основание на Германия да измени позицията си към Румъния, като започва да въздържа унгарския ревизионизъм не само по отношение на Югославия, но и по отношение на Румъния. И двете балкански страни предпочитат мирно разрешаване на Судетската криза. Онова, което буди най-голямо безпокойство сред управляващите в Букурещ среди, е възможността от намеса на СССР в евентуален конфликт, което би означавало преминаване на съветските войски през румънска територия.

Другите балкански държави през втората половина на 30-те години повече или по-малко се придържат към политиката на неутралитет и неангажиране в конфликта между Великите сили. Въпреки че България води тази политика с оглед на ревизията на Ньойския договор, а другите балкански държави – с оглед на запазване на съществуващото статукво, за всички политиката на неутралитет се представя като средство против въвличането им в какъвто и да било военен конфликт. Затова по отношение на главните международни събития балканските държави застъпват еднаква позиция – привидна незаинтересованост, лавиране, стремеж за поддържане на добри отношения с всички Велики сили.

Отношенията между Германия и страните от Югоизточна Европа в периода 1934-1939 г. преминават под знака на закрепването на нацистката власт и подготовката за новата война. Икономическите отношения се превръщат в средство на все по-активизиращата се външна политика. Значително е германското търговско присъствие в Югоизточна Европа. Германия е незаменим търговски партньор на България, докато България се явява по-скоро стратегически партньор за Третия райх. Но в навечерието на войната, както и по време на нея, страната се превръща в сериозен и важен доставчик на суровини. Германия снабдява България с индустриални стоки, от които самата тя изпитва нужда, и дава кредити за въоръжаване при много изгодни условия.

Отличава се стремежът на Германия за запазването на региона като пазар за индустрията ѝ. Югославия е важна със суровинните си залежи, както и като доставчик на брашно, а германският внос се състои от продукти на машиностроенето. От изключително значение за Третия райх е и осигуряването на румънския аграрен износ, както и износа на нефт. Така Германия се развива като един от най-важните партньори на балканските страни, при това в неприветлива международна обстановка. Компенсиращи тези неблагоприятни условия са добрите традиции и дипломатическите практики на Германия, насочени към запазване на позициите ѝ в региона.

Когато през юни 1940 г. Франция капитулира, сривът на великата страна се усеща дори на Балканите. Румъния е първата, която понася последствията от ставашото – на 26 юни СССР ѝ поставя ултиматум да предаде Бесарабия и Северна Буковина и само два дни по-късно територията е анексирана от СССР. Действията на Сталин предизвикват смут в Берлин, но тъй като земите попадат в съветската сфера на влияние съгласно пакта “Рибентроп – Молотов”, а и поради факта, че германските войски са ангажирани на запад, Германия се възпира от радикални действия. Двете държави започват да изпитват силите си. Германия не знае докъде ще се разпрострат исканията на СССР от Румъния. През десетте месеца на войната Балканите се радват на относителен мир и доставят зърно и нефт на Германия. Именно затова Хитлер е притеснен, а неспокойството му допълнително се увеличава и от последвалата интензивна дипломатическа дейност на СССР в Югоизточна Европа. През юни СССР и Югославия възобновяват дипломатическите си отношения, а Великобритания изказва одобрението си както по отношение на анексирането на Бесарабия и Северна Буковина, така и във връзка с унгарските претенции върху Трансилвания.

Официални документи, придобити от германците по време на кампанията срещу Франция, споменават за вероятна съюзническа офанзива на Балканския полуостров. Това, както и засилването на териториалните претенции на Унгария и България върху Румъния, предreshават преждевременната германска военна интервенция на Балканите. Хитлер

предпочита да стои настрана, за да не застраши доставките на жизнено необходимия за предстоящия етап на войната петрол от Румъния както и начертания план “Барбароса” като цяло. Призивът за помощ на Мусолини обаче е повод за предприемане на действия, различни от планираните. Необходимостта Германия да се намеси на Балканите срещу Гърция и Югославия забавя началото на изпълнението на плана “Барбароса” със седем седмици.

Основната цел на германските завоевания в Източна Европа, според Хитлер, е завоюването на достатъчно “жизнено пространство” за нуждите на арийската раса. Въпреки всичките си “луди” приказки и мечти за бъдещето на една “велика германска империя”, текущият стремеж на Хитлер е да спечели войната и да не му се налага да следва някакъв предопределен чертеж за начина на управляване на Европа. Страничните му планове обаче не остават забравени. Хитлер продължава да използва Източна Европа като експериментална лаборатория за расистките си теории. Депортирането и масовото изстребване на евреи, роми и други “нежелани елементи” се засилва успоредно с влошаването на военната обстановка.

Холокостът на Балканите

Преди Втората световна война между 1,4 и 1,8 милиона евреи живеят на Балканския полуостров. По време на войната между 750 и 950 хиляди от тях са избити. Съдбата на балканските евреи през този период се различава драстично в отделните земи, а понякога и в различните години. Някои от тези разлики са породени от различията в историческото развитие на евреите в отделните балкански територии, други са отражение на различната германска политика по отношение на отделните балкански страни, а трети са резултат от решенията на балканските правителства. Налице са случаи както на съпротива срещу геноцида, така и на колаборационизъм в полза на нацистите в Холокоста. С проникването на Германия в Югоизточна Европа над балканските евреи надвисва опасност, несравнима по своята бруталност и мащаб с миналите тегоби на еврейския народ на полуострова. Етническите малцинства като евреите обикновено са лесни за идентифициране, често ги считат за чуждоземци и третират с недоверие или враждебност. Това помага значително на германските архитекти на Холокоста.

Раул Хилберг – виден учен по темата за Холокоста – отбелязва един повтарящ се модел, при който унищожаването на евреите в различните европейски държави следва четири етапа. Първо – идентифициране на евреите, често на основата на расистки закони, които определят етническата принадлежност на хората по кръв и произход. На второ място – изземване на еврейската собственост, включително на правото да заемат

определени работни места – стъпка, която лишава еврейската общност от финансови ресурси, необходими за евентуална евакуация. На трето място – физическо концентриране на евреите в гета или лагери, което повишава тяхната уязвимост и да ги изолира от другите граждани, които биха могли да им окажат помощ или да се противопоставят на тяхното убийство. И накрая – физическо ликвидиране или в местни обществени сгради, или в специализирани лагери.

Когато войната се разгръща на Балканите, евреите вече са обособено и разпознаваемо малцинство на полуострова. По този начин първият етап – на идентификацията – е реализиран още преди германската агресия. От друга страна антисемитското законодателство, независимо дали е въведено отдавна или наскоро, за да задоволи местните фашисти или нацистките дипломати, често довежда до реализирането и на втория етап. Много евреи вече са твърде бедни, за да избягат от преследванията. На трето място – поради исторически, правни или социални фактори често евреите пребивават заедно в концентрирани групи, най-вече в градските зони, т.е. третият етап донякъде вече е факт, особено в румънските градове. Четвърто, за някои местни антисемити убийството на евреи не е “новост”. За румънците в “Желязната гвардия” крачката от миналите престъпления до нацистката политика на масово унищожение не е голяма.

Спасяването на българските евреи

През Втората световна война България спасява своите евреи от депортирането им в лагерите на смъртта. Не успява обаче да стори същото за евреите от Македония и Беломорска Тракия. Около 11 400 евреи са депортирани на основата на безпрецедентен и позорен договор. Въпреки това 50 хиляди живота са спасени, като основна част от заслугата са ловките външнополитически ходове на цар Борис III, решителността на заместник-председателя на XXV ОНС Димитър Пешев, масовите протести на българи, подкрепени и от православната църква.

Несъмнено ключова роля в спасяването на българските евреи има българският цар Борис III, който е и основна фигура във формирането и провеждането на външната политика на страната. До 1934 г. той е марионетка в ръцете на политици и военни. Мнителен е и несигурен. През този период придобива някои полезни лични навици, които стават характерни за неговото поведение: умението да маневрира ловко между различни фракции, способността да отлага и забавя вземането на неприятни решения, таланта да не чува онова, което не му е по вкуса, усета да изчезва от двореца и да се крие в някое от многобройните си убежища всеки път, когато се опасява от принудата да направи или подпише нещо, което не желае. Тези “навици” стават и негови основни външнополитически ходове.

На 15 септември 1935 германците приемат Нюрнбергските закони за защита на германската кръв и на германската чест. България прави същото със Закона за защита на нацията в самото начало на 1941 година. Той е последван от Закона за еднократния данък върху имуществата на лицата от еврейски произход и Закона за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси. Антиеврейските закони и подзаконовни актове до голяма степен следват по-ранните подобни норми от Румъния и Унгария. Налагат се тежки регулации върху собствеността на евреите, като голяма част от нея е на практика национализирана срещу държавни облигации. Недвижимата и движимата собственост на евреи масово е разпродавана, като средствата се внасят в техни сметки в Българската народна банка. Първоначално титулярите на тези сметки могат да теглят пари от тях с разрешение на държавните органи, но впоследствие това им е забранено, а по-късно самата администрация започва да използва тези пари без знанието на собствениците. Разпродажбите на еврейска собственост, особено в окупираните територии, са съпътствани от масова корупция и директни кражби от страна на извършващите ги държавни служители.

На 1 март 1941 в двореца Белведере в присъствието на Йоаким фон Рибентроп и граф Галеацо Чано министър-председателят Богдан Филов подписва Тристранния пакт. България става официален съюзник на нацистка Германия. През юли 1941 г. в София пристига новият германски пълномощен министър – Адолф-Хайнц Бекерле – бивш шеф на полицията във Франкфурт, фанатизиран нацист и краен антисемит. През август 1942 в страната се създава Комисарство по еврейските въпроси (КЕВ). Кабинетът одобрява предложението на вътрешния министър Габровски да назначи Александър Белев – бивш негов съпартиец от “Ратник” – за комисар. Белев става новата фигура, която създава новите мерки и планове срещу евреите.

На 24 септември 1942 Рибентроп дава инструкции да се влезе във връзка с правителствата на България, Унгария и Дания, за да се задвижи незабавно въпросът с депортирането на техните евреи за лагерите в Полша. Мартин Лутер изпраща шифрограма на Бекерле и настоява България да заплати за всеки депортиран по 250 германски марки. Бекерле иска среща с министър-председателя Филов, който вече изпълнява и функциите на външен министър. Преди да го приеме обаче, Филов се среща с царя, за да обсъди с него еврейския въпрос и впоследствие пред Бекерле той изтъква, че в България се разчита на еврейската работна сила, която се мобилизира и ще бъде използвана за строителство на пътища, тъй като недостигът на работна ръка, особено за строеж на пътища, бил голям.

На 10 декември 1942 Адолф Айхман, натоварен с “окончателното решение”, изпраща свой пълномощник в България – Теодор Данекер – специалист по еврейските въпроси. Данекер е назначен като помощник на Карл Хофман – полицейският аташе на Гестапо в германското

представителство в София. На 22 януари 1943 г. вътрешният министър Габровски се среща с Бекерле, който повдига въпроса за депортирането на българските евреи. Габровски потвърждава нуждата от тяхната депортация, но повтаря аргументите на Богдан Филов за забавяне на датата на депортирането поради нуждата от техния труд в България. Той заявява обаче, че е възможно депортирането на евреите от окупираните територии в Тракия и Македония, където по данни има около 12 хиляди евреи, които не са български поданици. Депортацията обаче, настоявал вътрешният министър, трябвало да бъде извършена при пълна тайна. Явен е страхът на Габровски от острата обществена реакция и недоволството сред влиятелни кръгове в София. Той обаче предполага, че депортирането на тракийските и македонските евреи ще протече почти незабелязано и няма да предизвика разгорещена реакция сред обществото. Ето защо е съгласен да ги предостави на германците.

Така на 22 февруари 1943 г. е подписано споразумението между комисаря по еврейските въпроси Белев и германския пълномощник Данекер. Тя предвижда изселване на 20 хиляди евреи от новите земи. Депортирането на евреите от новите земи започва на 4 март 1943. Около 11 400 евреи от Македония и Беломорска Тракия ще бъдат изпратени в лагерите на смъртта в Полша, след което наставка времето за евреите от стара България. Новината обаче се разчува. Въпреки строгите мерки по запазване на секретността на операцията по извозването на българските евреи, определени кръгове научават за готвената за 10 март депортация. На 9 март заместник-председателят на XXV ОНС Димитър Пешев се среща два пъти с вътрешния министър и настоява за отмяна на депортацията. Натискът успява и изселването временно се отлага. Ясно става обаче, че Габровски не взема това решение по свое усмотрение, нито пък под моментния напор. На 10 март началниците в КЕВ също научават, че се е намесил самият цар. Предполага се, че вътрешният министър е останал шокиран от бързото разкритие на секретната операция. И тъй като тайната е съществен компонент от депортационния план, решението за спирането на депортацията вече е било взето, когато Пешев и делегацията се срещат отново с Габровски.

На среща с Хитлер в "Орловото гнездо" разговорът между Борис III и фюрера засяга множество теми, а опасенията на царя се оказват напразни – от него не се изисква да изпраща войски на руския фронт. Хитлер също така не казва и дума за провалената депортация на българските евреи. Рибентроп обаче го прави. Външният министър на Третия райх настоява за обяснение за отменената депортация, на което царят припомня, че вече е дал съгласието си за изселването на изток на евреите от Македония и Тракия. Що се отнася до евреите в старите предели на страната, той оправдава действията си с намерението си да ги изпрати в трудови лагери във вътрешността на страната поради нуждата от изграждане на пътища. В

отговора си на Рибентроп царят всъщност въвежда своята нова политика по еврейския въпрос, провокирана от събитията на 9 март 1943 г. Целта е да се избегне изпращането на евреи от старите предели в Полша, като се концентрират работоспособните от тях в работни групи. Това е важно решение, което превръща “изграждането на пътища” в основна политика на Борис III. Така плановете за предоставяне на българските евреи в ръцете на нацистите стигат до задънена улица. Вместо това много евреи са изпратени в работнически лагери в селските райони, където да извършват принудителен труд. Въпреки че тази мярка излага евреите на тежки условия, в същото време ги защитава от по-нататъшни нацистки действия. След като са разпръснати по цялата страна, става невъзможно за нацистите да извършат депортацията. При неизпълнение на условието на третия етап в модела на Хилберг – концентриране, става невъзможно да се премине към реализирането на четвъртия етап – унищожението. Царят превръща принудителния труд във формула за защита на евреите от по-лоша участ. Ловките му външнополитически маневри отново дават резултат. Вътре в страната обаче царят, критикуван от Църквата, предпочита да цитира официалната антиеврейска пропаганда. Не съобщава за отхвърленото желание на Рибентроп да бъдат депортирани българските евреи за Полша. Той се въздържа да спомене за решението за мобилизиране на всички евреи в трудови групи, за да избегне изпращането им на изток. Това е класическо маневриране на царя. Навън учтиво, но твърдо ще отхвърля нацисткото желание за депортиране на българските евреи. Вътре в страната обаче ще възприеме защита на антиеврейските мерки, защото се страхува, че облекчаването на ограниченията ще го изправи не само пред гнева на германците, но и пред интригите на крайно десните елементи в България.

“Строителството на пътища” обаче предизвиква изблик на недоволство в Берлин и очевидно стига до самия Хайнрих Химлер. От негово име се изпраща писмо до Бекерле, в което се разкрива нетърпението на Химлер по отношение на българските му съюзници. В отговор на това в началото на май Александър Белев разработва нов план за депортиране на евреите в лагерите на смъртта. Планът предвижда депортиране на 25 хиляди евреи от София и още 23 хиляди от провинцията. Същият обаче е осуетен по нареждане на царя. На 3 юни, както след провалената депортация от март 1943, Борис III получава спешна покана да бъде гост на фюрера в Берхтесгаден. Основната причина за поканата му в “Орловото гнездо” е да потвърди, че продължава да бъде лоялен към Германия, тъй като отказът му да се депортират евреите би могъл да означава разколебаване на подкрепата му. Оказва се, че Германия възприема отношението на България към еврейския въпрос като мерило за нейната лоялност. Хитлер иска да се увери, че защитата на евреите от страна на царя не е предизвикана от тайни намерения за подписване на сепаративен мир със Съюзниците. Разговорите между двамата привидно разсейват

съмненията на Хитлер в лоялността на Борис III. Оценката на ситуацията в България става все по-реалистична. Царят и членове на правителството подчертават необходимостта от използването на еврейските трудови групи. Бекерле се среща с няколко министри и с министър-председателя, като Филев не повтаря обещанията си за бърза депортация. Впоследствие от Берлин престават да изискват депортиране на българските евреи. През 1944 г. става ясно, че Германия губи войната и новото правителство на България, оглавявано от Константин Муравиев, отменя антиеврейското законодателство. През август 1944 година пристигането на Червената армия прекратява напълно фашисткото влияние в страната. По този начин 50 хиляди евреи от предвоенна България оцеляват.

В края на Втората световна война нито един български еврейин не е изпратен в лагерите на смъртта. В общонационалната акция на преден план излизат широкото обществено участие, традиционната липса на антисемитски настроения в страната, както и смелата работа на различни обществени формации. Без върховната санкция на монарха обаче, която е резултат от множество фактори, паралелните масови акции едва ли биха имали този резултат. Умелата външнополитическа игра на цар Борис III отлага многократно депортацията. По негово нареждане е и спряна. Чрез изкусни дипломатически ходове той държи българските евреи извън хватката на нацистите. Не позволява и България да се бие на Източния фронт. И заплаща за това с живота си. България наистина става съюзник на нацистка Германия. Но нима би спасила своите евреи от избиване, ако беше иначе? Ако българските управници бяха послушали английските съвети да оставят страната да бъде окупирана, без да оказват съпротива, нима българските евреи щяха да избегнат съдбата на няколкото милиона свои събратя? Едва ли! Външнополитическото решение за присъединяване към Тристранния пакт, макар и взето по ред други причини, непреднамерено предпазва българските евреи от депортация в лагерите на смъртта.

Холокостът в останалите балкански държави

В Румъния през 1937 г. евреите загубват гражданството си, а с него и някои правни защити. Германците не считат, че Желязната гвардия е достатъчно ефективна, за да управлява страната, така че по-малко екстремната военно-царска диктатура остава на власт. Когато започва войната с Русия през 1941 година, Румъния предприема своя програма за изстребване на евреите в освободената Бесарабия. Евреите от областта и други от територията на Румъния са събрани в Бесарабия и избити. Румънските действия дори са критикувани от германските власти, тъй като използването на вагони пречело на военните нужди. Периодът на румънските кланета е интензивен, но кратък. През 1942 г. управляващите в

Румъния започват да се убеждават, че Германия ще загуби войната, което довежда до спиране на убийствата. В резултат на това около 550 хиляди румънски евреи преживяват войната. 120 хиляди обаче са избити в Бесарабия. 150 хиляди евреи, живеещи в Трансилвания, са обречени, когато областта попада под унгарски контрол. Същите са депортирани от Унгария през 1944 година.

Сривът на Югославия след германската инвазия през 1941 г. излага евреите на опасността от плановете на нацистите и усташите в Хърватия. Около 16 хиляди сръбски евреи непосредствено загубват работните си места и гражданските си права. Много евреи са разстреляни като заложници през лятото на 1941 година. През октомври 1941 останалите 5 хиляди възрастни мъже евреи в Сърбия са затворени в местни концентрационни лагери, управлявани от германски военни, и убити. В началото на 1942 г. останалото еврейско население – жените и децата – е изстребено в лагера Семлин. Много малко сръбски евреи преживяват войната.

Във фашистка Хърватия по това време живеят около 35 хиляди евреи. Марионетната държава бързо приема дискриминационни закони срещу евреите на базата на германския модел, като им отнема гражданството. Между 1941 и 1944 г. около 20 хиляди евреи загиват в местните лагери (повече от половината в Ясеновац), а други 8 хиляди са депортирани в лагери на смъртта като Аушвиц и избити там. Правителството в Загреб плаща на Германия по 30 германски марки на евреин за покриване на разходите за тази “услуга”. Около 7 хиляди хърватски евреи оцеляват в зони, контролирани от италианците и по-късно от партизанската съпротива. Други 16 хиляди югославски евреи оцеляват, понеже или живеят, или избягват в крайбрежната зона, окупирана от Италия.

Когато Гърция е разгромена от силите на Вермахта, в нея живеят около 72 хиляди евреи. Тъй като страната е окупирана, не съществува възможността местните гръцки власти да се намесят в плановете на Германия. Почти всички 6 хиляди евреи, живеещи в Беломорска Тракия, когато областта попада под българска власт, са изпратени в лагери на смъртта. Повечето от 13-те хиляди евреи пък, живеещи в районите под италианска окупация, оцеляват. Около 53 хиляди живеят по това време в окупираните от Германия области, повечето от тях в Солун. В продължение на четири месеца през 1943 година еврейското население в града е регистрирано, концентрирано в гета, а след това изпратено в Аушвиц. Много гърци са екзекутирани за укриване на евреи в домовете си. По-малко от 4 % от еврейското население на Солун оцелява и се завръща в града след края на Втората световна война, само за да завари училищата и синагогите си разрушени. Днес еврейското население на Солун е под

хиляда души – незначителна част от сефардското присъствие, доминирало града преди Втората световна война.

След края на войната

Балканските евреи не остават безучастни в развитието на либерализма и национализма през XIX век. Еврейското национално възрождение постига целта си с основаването на държавата Израел през 1948 година, но ционисткото движение се развива бавно в началото си. Балканските евреи са важни участници в това развитие. Голяма част от ционизма е преди всичко продукт на европейската еврейска общност, но е важен и балканският елемент, както и поставянето на балканския ционизъм в контекста на балканския национализъм.

Балканските евреи са обект на същите западни влияния, които оформят новото мислене в Гърция, Сърбия и другите балкански страни. Както и при другите национални възрождания, балканските евреи, сблъскващи се с идеята на национализма, преминават през три етапа. Първо, преход от идентифициране само с местната общност до осъзнаване на принадлежността към по-широка национална общност. Второ, преход от едно предмодерно чувство за етническа идентичност (обикновено основано на религията) до една модерна светска идентичност, основана на идеите на Просвещението, национален език и светска литература. И трето, стремеж за политическа независимост. Така се развива ционизмът – еврейското политическо движение, основано на желанието на евреите да създадат своя национална държава върху родната си земя, обещана им от Бога – историческата област Палестина.

Своята политическа “одежда” ционизмът получава през 1897 г., когато австрийският журналист Теодор Херцел свиква първия ционистки конгрес, проведен в Швейцария, който приема програмата на движението. Херцел отчаяно се опитва да стигне до обединение с властимащите в Палестина за едно самостоятелно “отечество за еврейския народ”. Ционисткият начин на мислене, и до днес характеризиращ действията на отговорните за съдбата на Израел, е развит от него. Херцел умира през 1904 на 44 години. Въпреки че не успява да осъществи идеите си, днес той се разглежда като човека, подготвил пътя към модерната държава Израел.

Месец май 1945 година отбелязва победата над нацизма, но последиците от Холокоста са катастрофални – близо 6 милиона избити евреи и други стотици хиляди еврейски бежанци, оцелели в лагерите в Европа, които не искат или не могат да се завърнат в родните си страни, предали ги на нацистите. Съдбата на евреите провокира световната симпатия към тях. Един от най-силните поддръжници на ционистките идеи се оказва президентът Хари Труман, който използва силните си позиции, за да повлияе на Обединените нации относно решението за създаването на

еврейска държава в Палестина. След като Великобритания решава да се изтегли от Палестина, усилията на Труман са решаващ фактор за създаването на Израел. На 29 ноември 1947 Генералната асамблея на ООН взема решение да раздели Палестина на арабска и еврейска държава, а Йерусалим да стане международна зона под егидата на ООН. Решението довежда до избухване на конфликти между евреи и араби. На 14 май 1948 Давид Бен-Гурион – президент на изпълнителния комитет на Еврейската агенция, обявява в Тел Авив пред делегатите на Националния еврейски съюз (представител на палестинския юдаизъм и на световния ционизъм) създаването в Палестина на еврейска държава, наречена Израел.

През 1950 година Кнесетът приема Закон за завръщането, според който всички евреи имат право да имигрират в Израел. Това, заедно с наплива от еврейски бежанци от Европа, а по-късно и от арабските страни, спомага за изграждането на голямо и стабилно еврейско мнозинство в Израел. Значителен е миграционният поток, образуван от еврейското население, преселващо се в Палестина и Израел от България. Движението му преминава през три етапа. Първият завършва в средата на 1948 година, когато на 14 май е обявено образуването на Израел. Евреите комунисти, взели участие в антифашистката борба и свързали живота си с новите политически реалности в България, смятат, че изселването е не само нежелателно, но и вредно. Срещу тях застават ционистките организации. Те черпят аргументи от близкото минало на евреите, от националните им чувства, от стопанските им интереси и агитират за изселването им в Израел. Българското правителство подкрепя това виждане и дава възможност за началото на втория, същински етап на изселването. През 1948-1949 г. България напускат десет групи, или 65 % от еврейското ѝ население. Изселването продължава и след 1949 година, така че от около 50 хиляди евреи през 1944 към края на 1956 година остават едва 6431 души.

“Изхождайки от решението за създаването на самостоятелна еврейска държава в Палестина и отношението на СССР към това решение, комунистите трябва да стоят открито и недвусмислено на позицията за една свободна и независима демократична Палестинска република и да работят за нейното създаване. Това отношение ни задължава да не се противопоставяме и да не спираме ония евреи, които доброволно искат да заминат за Палестина. Евреи комунисти също може, щом пожелаят, да заминат на общо основание за Палестина.

В това отношение евреите комунисти в своята работа и агитация сред еврейската маса ще трябва да поставят открито въпроса, че не се запрещава на никой евреин да замине за Палестина, щом той желае това и щом смята, че там ще му е по-добре. За разлика обаче от ционистите, нашите евреи комунисти ще трябва най-широко да разясняват сред

желаещите да заминат за Палестина, че те, отивайки там, са длъжни да работят за една независима, демократична палестинска република, в която няма да се разпорезжда англо-американският империализъм, а самият еврейски народ.”

Решение на Секретариата на ЦК на БРП, 09.03.1948 г.

Повечето от оцелелите евреи в другите балкански държави, сходно на българските евреи, имигрират в новосъздадената израелска държава. По-малка част се изселват в САЩ и в други страни. Със създаването на държавата Израел през 1948 година е постигната целта на ционизма. Ционистката организация продължава да съществува. Своята основна задача тя вижда в съхраняването и поощряването на връзката между всички евреи в целия свят и в Израел. Ционизмът допълнително изостря отношението на останалите народи срещу евреите. И все още го прави.

За вековното си присъствие на Балканите еврейската общност дава свой принос във всички области на живота – културата, образованието, търговията, индустрията и финансите. Традиционният им живот на полуострова се определя от религията, от семейните връзки и от местните общности. В това отношение не е много различен от този на православните християни. Въпреки гоненията, на които евреите са подложени през Средновековието, те успяват да запазят народностната си принадлежност. Основна роля за това има тяхната религиозна преданост, подкрепяща чувството им за самосъхранение. Балканите стават дом за сефарадските евреи, изгонени от Испания през 1492 година. След Първата световна война обаче стават жертва на зараждащия се фашизъм и нацизъм. Засиленият национален шовинизъм и развиващите се идеи за великодържавие се отразяват изключително негативно върху еврейското малцинство. Неспособността на либералните и парламентарните подходи да решат проблемите на националните малцинства и икономическата изостаналост на балканските страни проправя пътя на крайнодесните авторитарни режими на държавно управление.

Бремето на Холокоста се изпитва различно в отделните части на полуострова. Степента на прекия германски контрол, упражняван върху отделните територии по време на войната, както и наличието или отсъствието на местни политически субекти, които да действат като буфер между нацистките лидери и местното население, оказват голямо влияние върху съдбата на евреите. Това става, дори когато местните режими са безразлични към еврейските проблеми. Въпреки всичко балканските режими не преследват изтребването на евреите с ревността, вдъхновила германците. Единствената вина на еврейския народ за съдбата му на Балканите е, че се заселва на полуостров, който предстои да бъде раздиран от конфликти, породени от нерешените териториални въпроси и претенции

на отделните балкански страни, допълнително подклаждани от Великите сили в контекста на собствените им интереси в Югоизточна Европа.

Библиография

1. Аврамов, Румен, Комуналният капитализъм: Том III, Фондация “Българска наука и култура”, София, 2007.
2. Андреев, Йордан & Лалков, Милчо, Исторически справочник “Българските ханове и царе”, Велико Търново, 1996.
3. Бар-Зоар, Михаел, Извън хватката на Хитлер, София, 1999.
4. Българска енциклопедия “А-Я”, БАН, ИК “Труд”, София, 1999.
5. Георгиева, Мария, Германия и страните от Югоизточна Европа през междувоенния период (1919-1939), ИК “Иврай”, 2002.
6. Гърдев, Борислав, Кои са спасителите на българските евреи?, 2004.
7. Малка, Виктор, Сефарадските евреи, ИК “Кама”, 2006.
8. Манчев, Кръстьо, История на балканските народи. Том 3 (1918-1945), ИК “Парадигма”, София, 2008.
9. Манчев, Кръстьо, История на балканските народи. Том 4 (1945-1990), ИК “Парадигма”, София, 2006.
10. Николов, Павел, Развитие и същност на юдаизма.
11. Хрисимова, Огняна, “Мирните” Балкани след Ньой. Обществото на народите като фактор на статуквото и малцинствения мир (1919-1939), ИК “Иврай”, 2002.
12. Шураки, Андре, Държавата Израел, ИК “Кама”, 2002.
13. Dawidowicz, Lucy, The War Against the Jews: 1933-1945, Bantam, 1986.
14. Encarta Reference Library, Microsoft Corporation, 2009.
15. Hilberg, Raul, The Destruction of the European Jews, Holmes & Meier, 1985.
16. Jelavich, Barbara, History of the Balkans: Twentieth Century, Cambridge University Press, 1983.
17. Molho, Michael, Traditions and Customs of the Sephardic Jews of Salonika, FASSAC, 2006.
18. Sowards, Steven, Balkan Politics Drifts to the Right, 1996.
19. Sowards, Steven, Nation Without a State: The Balkan Jews, 1996.
20. Sowards, Steven, The Traditional Regimes and the Challenge of Nazism: Collaboration vs. Resistance, 1996.